

Некоторые вопросы исторической интерпретации софийских граффити

Резюме

В статье рассматриваются некоторые вопросы исторической интерпретации древнерусских надписей, с которыми пришлось столкнуться при изучении граффити XI—XIV вв. в Софийском соборе в Киеве. Автор касается толкования содержания части надписей, близких древнерусскому летописанию, уточняет его, рассматривает разнообразие варианты и показывает, как та или иная запись дополняет сведения, читающиеся в других источниках. Особенно ценны внелетописные параллели и прочие сведения, представляющие собой важную дополнительную информацию о различных сторонах культурной и политической жизни Древней Руси.

В. Д. БАРАН

Пам'ятки черняхівського типу на території Західної Волині та Верхнього Подністрів'я (Історія вивчення)

Дослідження пам'яток черняхівського типу на території Верхнього Подністрів'я і Західної Волині почалися в кінці XIX — на початку XX ст. До першої світової війни, коли західні області України перебували під окупацією Австро-Угорщини, вони проводилися в основному професором Львівського університету К. Гадачеком, який поряд з вивченням пам'яток трипільської культури і скіфського часу чимало уваги приділяв розшукам пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. Крім К. Гадачека, дослідження окремих черняхівських поховань здійснювали професор Краківського університету В. Демитрикевич, антрополог І. Коперницький, геолог Г. Осовський. Проте, за винятком поселення в Неслухові, це в усіх випадках були невеличкі рятівні розкопки, які проводились на місцях земляних робіт, що руйнували могильники.

Вже в останній чверті XIX ст. І. Коперницький разом з В. Пшебилавським відкрили одне поховання з тілопокладенням в кам'яному ящику біля с. Городниці Городенківського району Івано-Франківської області на Дністрі. Г. Осовський виявив кілька поховань в с. Мишкові та одне поховання в с. Увислі Тернопільської області, В. Демитрикевич провів рятівні розкопки поблизу Теребовлі цієї самої області. Виявлені матеріали опубліковані авторами в антропологічних збірниках у Кракові в 70—90 роках XIX ст.¹ Однак вони довгий час залишались розрізненими, оскільки ніхто не провів роботи щодо їх зіставлення та зведення в певну культурно-хронологічну групу.

У 1898—1899 і 1903 рр. К. Гадачек вів розкопки відомого багатощарового поселення в Неслухові Бузького району Львівської області у верхів'ї Західного Бугу. Це були перші планомірні розкопки поселення черняхівського типу, причому проведені на значній площі. Крім житлових і господарських споруд, тут було виявлено виробничі комплекси, зокрема гончарні горна, зібрано значний матеріал.

¹ J. Kopernicki. Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem.— Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, t. II. Kraków, 1878, стр. 56—57; J. Ossowski. O grobach nieciałopalnych w Myszkowie.— Zbiór wiadomości do antropologii krajowej (ZWAK), t. 2. Kraków, 1878, стр. 91—98; його ж. Sprawozdanie z wycieczki paleontologicznej po Galicji w r. 1890.—ZWAK, t. 15, 1891, стр. 35—38; W. Demytrykiewicz. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim.— Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, t. IV. Kraków, 1904, стр. 93—94.

Звіти про розкопки цього поселення були опубліковані 1900 р.² Автор подає опис відкритих об'єктів (на жаль, без виявленого в них матеріалу), розкриває процес дослідження. У цих роботах Неслухів ще також розглядається відірвано від інших синхронних пам'яток Подністрів'я. К. Гадачек недостатньо розібрався в стратиграфії поселення. Він відніс до комплексу «культури полів поховань» усі виявлені пам'ятки I тисячоліття н. е., включаючи сюди і матеріали ранньосередньовічного періоду, а також давньоруські споруди XII—XIII ст. Окремо він виділив лише поховання бронзового часу, які вважав більш ранніми.

Пізніше, після додаткових розкопок, М. Ю. Смішко виділив на цьому поселенні матеріали трьох хронологічних періодів: доби бронзи, полів поховань і феодальної доби³. На основі вивчення звітів К. Гадачека та зібраного ним на Неслухівському поселенні матеріалу*, а також даних М. Ю. Смішка тут, крім поховань доби бронзи та пам'яток черняхівського типу, нами виділено житлові і господарські споруди третьої чверті I тисячоліття і комплекси XII—XIII ст.

До пам'яток черняхівського типу другої чверті I тисячоліття із значною мірою вірогідності можна віднести п'ять напівземлянкових жител, дев'ять досить великих заглиблених споруд, у заповненні яких був шар обпаленої глиняної обмазки, шість господарських ям, три гончарні і дві господарські печі.

Із слов'янськими і давньоруськими пам'ятками слід пов'язати п'ять напівземлянок, чотири господарські ями і 19 печей, які, найбільш імовірно, є залишками наземних жител XII—XIII ст. Серед слов'янських матеріалів є досить рання ліпна кераміка, найправдоподібніше, VI—VII ст., більш пізня кераміка, обточена на ручному крузі, та посуд XII—XIII ст.

Нам не вдалося визначити культурну належність чотирьох напівземлянок, чотирьох господарських ям, двох печей і двох вогнищ, оскільки за конструктивними особливостями їх важко віднести до якої-небудь із згаданих груп пам'яток, а ті відомості, які подає про них К. Гадачек, не включають жодних даних про виявлений в них матеріал.

1909 р. під час проведення земляних робіт був відкритий могильник у Псарах Рогатинського району Івано-Франківської області. В цьому ж році тут були проведені розкопки К. Гадачеком⁴. Він відкрив чотири поховання з тілопокладенням, що супроводились гончарною і ліпною керамікою, фібулами та іншими предметами. Усі інші поховання (не менше п'ятдесяти, що виявилось з розмови К. Гадачека з робітниками) вже були знищені. Могильник у Псарах він відніс до IV ст. н. е.

Після досліджень могильника в Псарах до середини 20-х років ніяких помітних археологічних досліджень пам'яток черняхівського типу на території західних областей України не велось.

Нагромаджені матеріали першої половини I тисячоліття н. е. (у 1889—1890 рр. був розкопаний Липицький могильник), і зокрема роботи В. В. Хвойки, в яких було опубліковано матеріали черняхівського могильника і дано першу їх інтерпретацію та датування (II—V ст. н. е.)⁵, спонукали К. Гадачека провести подібну роботу й щодо пам'яток Верхнього Подністрів'я.

² K. Nadaczek. Grabarka Niesluchowska.—Teka konserwatorska. Lwów, rocz. II, 1900, стор. 48—59, 71—78.

³ М. Ю. Смішко. Звіт про дослідження селища періоду полів поховань в Неслухові у 1946 р.—АП УРСР, т. I. К., 1948, стор. 189—205.

* Матеріали зберігаються у Львівському історичному музеї. Вони не пов'язані шифрами з об'єктами.

⁴ K. Nadaczek. Kultura dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego.—Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne (MAAE), t. XII. Kraków, 1912, стор. 23—33.

⁵ В. В. Хвойка. Поля погребений в Среднем Поднепровье.—ЗРАО, т. XII, вып. 1—2. СПб., 1901, стор. 172—190.

1911 р. в доповіді, присвяченій вивченню пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. в Подністров'ї, прочитаній на засіданні філологічного відділу Польської академії наук, згаданий дослідник зробив спробу розділити пам'ятки на хронологічні етапи, визначити культурну та етнічну їх належність. К. Гадачек вважав, що могильник в Липиці становить окрему культуру перших століть н. е. Він визначає й інші поховання, синхронні Липицькому могильнику на Подністров'ї як пам'ятки липицького типу, але при цьому припускається певною неточності і відносить до цієї групи окремі поховання, які фактично пов'язані з пшеворською культурою. Визначаючи культурну належність пам'яток перших століть н. е. у Верхньому Подністров'ї, К. Гадачек брав до уваги лише дві ознаки — час їх існування та поховальний ритуал, не враховуючи характеру інвентаря. Це зумовило помилки не тільки у визначенні їх культурної належності, а й у накресленні меж зайнятої території. Він занадто розширив територію липицької культури, включивши сюди все Поділля.

Поселення в Неслухові, поховання в Городниці, Псарах та інші синхронні їм пам'ятки К. Гадачек відносить до окремої культурно-хронологічної групи і на основі найбільш типових знахідок пов'язує з пам'ятками Подніпров'я типу Черняхова.

Таким чином, дослідження К. Гадачека у Верхньому Подністров'ї, як і археологічні роботи В. В. Хвойки в Подніпров'ї, становлять певний етап у вивченні пам'яток черняхівської культури. Їх значення для того часу посилюється ще й тим, що він, за О. О. Спіциним та М. Ф. Біляшевським⁶, розглядав поселення і могильники другої чверті I тисячоліття н. е. як пам'ятки місцевого слов'янського населення. Це в умовах, коли з'явилася стаття П. Рейнеке, який намагався довести належність Черняхівського і Ромашківського могильників готам⁷, було серйозною підтримкою концепції В. В. Хвойки і сприяло утвердженню її в європейській історіографії, зокрема серед дослідників слов'янських країн.

Хоч доповідь К. Гадачека, яка через рік була опублікована⁸ і в якій він особливо наголошував на потребі дальшого вивчення пам'яток першої половини I тисячоліття н. е., і справила певне враження на археологів, вона не привела до посилення досліджень цих пам'яток. У польській історіографії тих років немає жодної праці, спеціально присвяченої їх вивченню. Німецьких археологів пам'ятки черняхівського типу цікавили лише в плані вивчення експансії готів і гепідів. Е. Бреннер та Е. Блюме підтримали концепцію П. Рейнеке⁹. Е. Блюме, помітивши неузгодженість в часі виникнення черняхівської культури, початок якого припадає на II ст. н. е., та переходу готів у Північне Причорномор'я, відніс черняхівський могильник та могильник у Ромашках до германського племені гепідів.

Події на західноукраїнських землях, пов'язані з першою світовою війною та наступною окупацією їх буржуазною Польщею, не сприяли археологічному вивченню краю. У 20—30-х роках розкопки пам'яток черняхівського типу у Подністров'ї і на Волині мали епізодичний, випадковий характер і, як правило, проводились принагідно під час дослідження пам'яток інших, переважно більш ранніх періодів.

⁶ В. В. Хвойка. Поля погребений в Среднем Поднепровье..., стор. 190; А. А. Спицын. Расселение древнерусских племен по археологическим данным.— Журнал министерства народного просвещения, кн. VIII. СПб., 1899; Н. Беяшевский. Поля погребальных урн.— Археологическая летопись Южной России. К., 1904, стор. 1—2.

⁷ P. Reinecke. Aus russischen archäologischen Literatur.— Mainzer Zeitschrift. Mainz, 1906, стор. 42—50.

⁸ K. Hadaczek. Kultury dorzecza Dniestru..., стор. 23—50.

⁹ E. Brenner. Die Stand der Forschung über die Kulture der Mirowingerzeit.— Bericht der römisch-germanischen Kommission, VII. Frankfurt a Main, 1912, стор. 262—267; E. Blume. Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit. Würzburg, 1913, стор. 197.

У літературі є згадки про розкопки 1928 р. одного поховання у с. Ланівцях Тернопільської області. В 30-х роках розкопані ще три в Романовому селі та в с. Терпилівці Тернопільської області¹⁰. 1931 р. було відкрито по одному наземному житлу на поселеннях поблизу сіл Голіграда, Новосілка Костюкова та Максимівка цієї самої області¹¹. Якщо додати сюди ще кілька поховань черняхівського типу, виявлених випадково під час земляних робіт (Почапинці, Целіїв та ін.), то цим ми вичерпаємо усі матеріали згаданої культури, здобуті на Верхньому Подністрів'ї в період між двома світовими війнами.

1936 р. вийшла стаття М. Ю. Смішка, у якій підбиваються підсумки вивчення пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. на території Прикарпаття і Волині. В ній автор підкреслив необхідність вивчення пам'яток цього періоду під кутом зору виявлення слідів місцевого слов'янського населення¹².

Важливе місце в польській історіографії посідає також стаття Т. Реймана, що вийшла в тому ж самому році¹³. В ній дане зведення пунктів із сусідньої території — Верхнього Повіслення, на яких була зібрана «сива кераміка» черняхівського типу, а також зроблена спроба дослідження технології гончарного посуду, виявленого у великій кількості в гончарних горнах Тропішова. Т. Рейман вказав на культурний зв'язок пам'яток Південно-Східної Польщі з синхронними пам'ятками України і заперечив належність їх германським племенам готів, гепідів або вандалів. Появу пам'яток черняхівського типу у Верхньому Повісленні він пояснював поступовим переміщенням населення черняхівської культури на захід.

Проте ця точка зору не знайшла належного визнання у польській історіографії. Провідні польські археологи — Ю. Костжевський, В. Антоневич та інші¹⁴ опинилися у полоні концепцій Рейнеке, Бреннера і Блюме, яких у 20—30-х роках активно підтримували німецькі дослідники К. Таккенберг, М. Еберт, Г. Коссіна та румунський археолог К. Дікулеску¹⁵. Концепція германської належності пам'яток черняхівської культури, відома під назвою «готської теорії», незважаючи на відсутність аргументації з боку її творців, що пізніше було доведено в роботах М. Ю. Смішка¹⁶, стала панівною в польській археологічній літературі, як і в тогочасній європейській історіографії.

Окрему позицію в питанні етнічної інтерпретації пшеворської, зарубинецької і черняхівської культур зайняв відомий чеський дослідник-славист Л. Нідерле. Він бачив недостатність джерел, якими оперували археологи, їх фрагментарність і невизначеність¹⁷. Для нього залишилося неясним співвідношення згаданих культур, територія їх поширення

¹⁰ H. Sęhak-Hołubowiczowa. Próbnе wykopaliska w powiecie Zbaraskim.— Wiadomości archeologiczne, t. XIV. Warszawa, 1936, стор. 59—70.

¹¹ М. Ю. Смішко. Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных.— КСИИМК, вып. 44. М., 1952, стор. 67—82.

¹² M. Smiszko. Stan i potrzeby badań nad okresem cesarstwa rzymskie go w Południowo-Wschodniej Polsce.— WA, t. XIV. Warszawa, 1936, стор. 125—139.

¹³ T. Reymann. Problem ceramiki siwej na kole toczonej na tle odkryć w górnym dorzeczu Wisły.— WA, XIV, 1936, стор. 147—173.

¹⁴ W. Antoniewicz. Archeologia Polski. Warszawa, стор. 177—187; Ślady kultury gockiej na ziemiach słowiańskich do najazdu hunów. Warszawa, 1934; J. Kostrzewski. Zagadnienie t. zw. kultury gockiej na ziemiach dawnej Polski.— Tydzień o Pomorzu. Poznań, 1934.

¹⁵ K. Tackenberg. Zu den Wanderungen der Ostgermanen.— Mannus, 22. Leipzig, 1930, стор. 268—295; G. Kossinna. Germanische kultur im I Jahrtausend... Ch. Mannus Bibliothek 50. Leipzig, 1932, Alb. 267; M. Ebert. Südrusland im Altertum. Bonn-Leipzig, 1921, стор. 262—264; C. Diculescu. Die gepiden, Halle (Saale), 1922, стор. 39, 40.

¹⁶ М. Ю. Смішко. Відносно концепції про германську належність культури полів поховань.— МДАПВ, вип. 3. К., 1961, стор. 59—76.

¹⁷ L. Niederle. Slovanske starozitnosti. Praha, 1925, стор. 231—240.

і етнічна належність. Л. Нідерле визнав, що до кінця римської доби східних слов'ян «археологічно важко показати», але при цьому перебування їх в першій половині I тисячоліття н. е. на території, яку займали зарубинецька і черняхівська культури, вважав аксіомним. Він не сумнівався, що серед пам'яток цих культур мусять бути слов'янські. Повз його увагу не пройшов і той факт, що готи в Подніпрров'ї з'являються не раніше 200 р. н. е., а зміни матеріальної культури тут відбуваються, в основному, в II ст. н. е. і проходять під знаком інтенсивних впливів римської культури, зокрема в часи Августа і Траяна, коли кордони Римської імперії розширились до Семигородських Карпат і Середнього Дністра.

Таким чином, хоч Л. Нідерле і не підтримав повністю концепції В. В. Хвойки і К. Гадачека, він відмежувався від «готської теорії», створеної представниками німецької націоналістичної школи, що для того часу (20—30-ті роки) мало позитивне значення.

Новий етап у вивченні пам'яток черняхівського типу Верхнього Подністров'я і Західної Волині відкривають дослідження, які проводилися Львівським відділом археології Інституту археології АН УРСР, а пізніше — Інституту суспільних наук, створеного після возз'єднання західних областей з Українською РСР. Участь у розкопках брав і Львівський обласний історичний музей та інші обласні краєзнавчі музеї.

Випадкові знахідки і окремі дослідження змінилися планомірними систематичними розкопками та розвідками, які, зокрема, широко розгорнулися після Великої Вітчизняної війни. Особлива увага приділялася дослідженням поселень,

1940 р. М. Ю. Смішко провів розвідкові розкопки на поселенні Великих Вікнинах Тернопільської області, де частково відкрив два наземні житла. Тут разом з матеріалами черняхівського типу виявлено ліпну пшеворську кераміку¹⁸. 1946 р. М. Ю. Смішко провів контрольні розкопки в Неслухові¹⁹. Виявлені матеріали підтвердили багаточаровість цієї пам'ятки та значні розміри поселення. Залишки трьох наземних споруд було відкрито ним на черняхівському поселенні поблизу с. Костянець Ровенської області 1947 р.²⁰ Тут виявлено і слов'янську кераміку другої половини I тисячоліття. Дослідник вважав, що це одне з найбільш пізніх поселень черняхівського типу.

Починаючи з п'ятдесятих років дослідження пам'яток другої чверті I тисячоліття у верхів'ях Дністра і Західного Бугу стають ще більш масштабними — на ряді поселень проведено багаторічні широкі розкопки.

1950 р. М. Ю. Смішко та О. О. Ратич відкрили одне двокамерне наземне житло з глиняною піччю поблизу с. Сухостав Тернопільської області*. Нами у 1954—1956 рр. на площі 1184 м² виявлено 9 заглиблених жител і 14 ям поблизу с. Черепина Львівської області²¹. 1954 і 1956—1957 рр. Г. І. Смирнова та К. К. Черниш здійснили розкопки відомого багаточарового поселення в Незвиську Івано-Франківської області. Вони відкрили одне заглиблене житло та дев'ять ям черняхівського типу²². Ліпна і гончарна кераміка та інші знахідки на цьому поселенні були виявлені 1953 р. М. Ю. Смішком.

¹⁸ М. Ю. Смішко. Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих.— Археологія, т. I, К., 1947, стор. 111—121.

¹⁹ М. Ю. Смішко. Звіт про дослідження селища періоду «полів поховань» в Неслухові в 1946 р.— АП, т. I, К., 1949, стор. 189—203.

²⁰ М. Ю. Смішко. Дослідження пам'яток культури полів поховань у західних областях УРСР в 1947 р.— АП, т. III, К., 1952, стор. 365—378.

* За матеріалами Інституту суспільних наук АН УРСР.

²¹ В. Д. Баран. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин. К., 1961, стор. 20 і наст. (У згаданій роботі неправильно визначено два житла, які трактуються як наземні. Насправді це залишки глиняної обмазки — перекриття двох непівземлянок).

²² Г. И. Смирнова. Поселение у с. Незвиско в первые века новой эры.— МИА, № 116. М., 1964, стор. 202—206.

1955 р., у зв'язку з дослідженням площі, де випадково трапилось багате поховання липицької культури²³, нами було відкрито два заглиблені житла і дві ями черняхівського типу на поселенні в с. Чижикові Львівської області. Ще два напівземлянкові житла простежені в стінках силосних траншей.

Значні за своїми масштабами археологічні дослідження проведені нами на черняхівському поселенні Ріпнів II Львівської області на Західному Бузі²⁴. Недалеко від нього, між селами Ріпнів, Ракобути, а також поблизу с. Купче відкрито ще три синхронні поселення, які разом з неслухівським селищем становлять певну групу пам'яток, розташованих на незначній віддалі одна від одної.

На поселенні Ріпнів II 1957—1961 рр. на площі 6027 м² виявлено 28 житлових заглиблених споруд, 35 господарських ям, гончарну піч та ряд вогнищ. Дві заглиблені споруди черняхівського типу відкриті нами частково 1961 р. у контрольному шурфі, закладеному на поселенні Ріпнів III. У Ракобутах 1958—1960 рр. відкрито шість таких споруд, три з яких, зважаючи на їх розміри, могли використовуватись як житла, три інші становили господарські ями. Одне напівземлянкове житло розкопав тут І. І. Ляпушкін²⁵.

Цікаву групу поселень черняхівського типу відкрито нами на р. Гнилій Липі — лівій притоці Дністра, в зоні будівництва Бурштинської ДРЕС Галицького району Івано-Франківської області. Вони також розташовані на незначній віддалі одне від одного поблизу сіл Бовшова (два поселення), Дем'янова (два), Коростович (одне). Три з цих поселень розміщені на незначних підвищеннях в заплаві ріки.

На поселенні Бовшів II 1962—1964 рр. розкрито площу 2700 м². Виявлено 8 заглиблених жител, 47 господарських ям і 19 вогнищ, розміщених за межами споруд. Чотири напівземлянкові житла і яма господарського призначення зафіксовані 1968 р. на поселенні Дем'янів II²⁶.

Поряд з вивченням поселень черняхівського типу в цей період певні роботи ведуться і по дослідженню могильників. Окремі поховання з тілоспаленням і тілопокладенням було виявлено в Ромоші Львівської області, Колоколині Івано-Франківської області, Чистилові поблизу Тернополя*.

Найбільш широко на верхньому Дністрі розкопаний могильник в с. Острівці Городенківського району Тернопільської області, де 1968 р. провадив дослідження М. Ю. Смишко²⁷. Матеріали цього могильника для вивчення поховального ритуалу населення черняхівської культури Верхнього Подністров'я мають виняткове значення. Тут вперше на згаданій території обстежено порівняно значну групу поховань. Крім того, в процесі польових досліджень зроблено кваліфіковані детальні спостереження і проведено належну фіксацію виявлених матеріалів — тобто усе те, чого бракує для характеристики багатьох інших могильних комплексів цього району.

У післявоєнні роки Інститутом археології АН УРСР та Інститутом археології АН СРСР здійснено широкі дослідження пам'яток черня-

²³ М. Ю. Смишко. Богатое погребение начала нашей эры в Львовской области.— СА, № 1. М., 1957, стор. 238—243.

²⁴ В. Д. Баран. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга.— МИА, № 116. М., 1964, стор. 213—250.

²⁵ В. Д. Баран. Памятники черняховской культуры..., стор. 250—252. Одну споруду на цьому поселенні відкрив 1958 р. І. І. Ляпушкін.

²⁶ В. Д. Баран. Поселения черняхівського типу поблизу с. Дем'янів у Верхньому Подністров'ї.— Археологія, № 1. К., 1971, стор. 103—113; його ж. Деякі підсумки дослідження поселень черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу.— Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, стор. 35—45.

* За матеріалами Інституту суспільних наук АН УРСР (розкопки В. Ауліха) та Тернопільського краєзнавчого музею (розкопки І. Герети та П. Харитоновна).

²⁷ М. Ю. Смишко. Исследование черняховского могильника в Верхнем Поднестровье.— Археологические открытия 1968 г. М., 1969, стор. 313.

хівської культури в Подніпров'ї та Середньому Дністрі, в Молдавії²⁸. Вивчення проблеми слов'янського етногенезу, соціально-економічних процесів, що підготували виникнення слов'янських державних утворень, та висвітлення ранньої історії слов'ян в цілому, яке після війни опинилося в центрі уваги радянської археології, не могло обійтися без всебічного розгляду пам'яток першої половини I тисячоліття н. е., в тому числі й черняхівської культури. Остання територіально й хронологічно пов'язана з найважливішими історичними подіями, першої половини I тисячоліття н. е. на території Східної і Центральної Європи.

Польові роботи велися у двох напрямках: виявлення нових пунктів з матеріалами черняхівської культури шляхом розвідок та стаціонарні дослідження поселень і могильників.

В Подніпров'ї великі роботи в цьому плані проведені Є. В. Махно (Ягнятин, Жуківці, Максимівка, Кантемирівка, Компанійці, Успенка), А. Т. Сміленко (Микільське, Волоське, Башмачка, Леськи), Е. О. Симоновичем (Ломовате, Журівка, Грушівка, Синицівка — Сабатинівка, Кам'янка, Гаврилівка, Черняхів, радгосп Придніпровський та ін.). На Поділлі і Середньому Дністрі нові матеріали здобуто М. О. Тихановою (Лука-Врублівецька), І. С. Винокуром (Бакота, Устя, Поріччя), значну кількість пам'яток виявив Б. О. Тимошук. На території Молдавії розкопки пам'яток другої чверті I тисячоліття проводили Г. Б. Федоров та Е. А. Рікман (Лопатна, Бедешти, Малаешти, Петрикани, Далакеу та ін.).

Зараз, за даними Є. В. Махно, на території України і Молдавії нараховується до 2500 пунктів, на яких виявлено матеріали черняхівського типу. Близько 160 з них було розкопано²⁹. Називаючи ці цифри, які свідчать про великий розмах роботи щодо вивчення пам'яток першої половини I тисячоліття н. е., слід відзначити, що деяка їх частина на Лівобережжі Дніпра, Волині і в Причорномор'ї може належати до інших культурних груп. синхронних черняхівській культурі. За підйомним матеріалом ці пам'ятки важко виділити.

Велику і потрібну роботу провела Є. В. Махно щодо картографування пам'яток черняхівської культури на території Української РСР, створивши 1960 р. карту, в яку ввійшло більше тисячі пунктів³⁰. Зараз це найбільш повна карта, проте і вона уже вимагає поповнення новими матеріалами, виявленими в останні роки.

В результаті широких розкопок багатьох поселень і могильників черняхівської культури, проведених, зокрема, протягом останніх двадцяти років, нагромаджений величезний матеріал, який набагато перевищує попередні дані не тільки за своїм обсягом, а й за якістю наукового опрацювання та вмістом наукової інформації. Він дає можливість по-новому поставити ряд питань, пов'язаних з характеристикою культури в цілому та її локальних особливостей.

Здобуті матеріали в межах СРСР доповнюються даними нових досліджень пам'яток черняхівського типу на території Румунії і південно-східних областей Польської Народної Республіки, проведених Р. Вульпе, Б. Мітреа, М. Константину, Г. Діакону, С. Буратинським, Л. Гаєвським та іншими дослідниками³¹.

²⁸ Матеріали опубліковані в основному в збірниках МІА, № 82. М., 1960; № 116. М., 1964; № 139. М., 1967 під редакцією Б. О. Рибаківа та Е. О. Симоновича; Г. Б. Федоров. Населення Прутско-Дністровського междуречья.— МІА, № 89. М., 1960; Э. А. Рикман. Памятник эпохи великого переселения народов. Кишинев, 1967.

²⁹ Є. В. Махно. Об основных задачах картографирования черняховской культуры в связи с выделением локальных вариантов.— КСИА АН СССР, вып. 121. М., 1970. стор. 60—61.

³⁰ Є. В. Махно. Памятники черняховской культуры на территории УССР.— МІА, № 82. М., 1960, стор. 9—83.

³¹ R. Vulpe. Izvoare, Bucuresti, 1957; M. Konstantiniu. Saptaturile de la Straulesti.— Maicanesti.— Cercetari archeologice in Bucuresti, t. II. Bucuresti, 1965,

Надзвичайно важливими для розуміння черняхівської культури є відкриття на території України синхронних їй пам'яток типу Дитинич — Трیشина (М. Ю. Смішко, Ю. В. Кухаренко), поселення провінціально-римського типу із скляною майстернею в с. Комарові на Середньому Дністрі (М. Ю. Смішко)³², а також більш пізніх (VI—VII ст.) слов'янських старожитностей, які заповнюють хронологічний розрив між пізньоримськими і ранньосередньовічними культурами на території Східної і Центральної Європи. Ряд питань, і зокрема питання про походження черняхівської культури, не могли б бути поставлені без досліджень пам'яток зарубинецької культури в Подніпров'ї і на Волині (П. М. Третьяков, Ю. В. Кухаренко, Є. В. Максимов), липицької в Подністров'ї (М. Ю. Смішко, В. Д. Баран, В. М. Цигилик) та пшеворської (М. Ю. Смішко), які здійснюються в післявоєнний час в широких масштабах³³.

Одночасно з нагромадженням матеріалів першої половини I тисячоліття н. е. в нашій країні проведено значну роботу щодо їх публікації, чому особливо сприяло видання Інститутом археології АН СРСР разом з Інститутом археології АН УРСР збірників МИА під редакцією Б. О. Рибаківа і Е. О. Симоновича та П. М. Третьякова. Монографічні опрацювання пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. певних регіонів або окремих пам'яток здійснені П. М. Третьяковим, Г. Ф. Федоровим, М. Ю. Смішком, І. С. Винокуром, Е. А. Рікманом і автором цих рядків³⁴. Питанням економіки і соціальної організації населення черняхівської культури присвячено монографії В. Й. Довженка, В. В. Кропоткіна та інші³⁵. Важливе значення для датування пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. має робота О. К. Амброза, в якій дано розробку хронології фібул³⁶. Якщо до цього додати праці, присвячені спектроаналітичним дослідженням металів і археомагнітному датуванню

стор. 141—189; Gh. Diaconu. Problema ale culturii Sintana Cerniachov pe teretoriul RPR in lumina cerceterilor din necropola de la Tirgisor.— Studii si cercetari de istorie vache, ane XII—2, 1961, стор. 273—289; Х. Морич. Новый облик дакийской культуры в Римскую эпоху.— Dacia, t. V. Bucuresti, 1961; В. Мітреа. Sapaturile de la Sat. Nou.— MCA, t. VI. Bucuresti, 1959, та ін.; S. Buratynski. Wyniki badań wykopaliskowych na terenie gminy Igołomia w pow. Miechowskim w latach 1948—1949.— Sprawozdania PAU, t. L. Kraków, 1950; його ж. Tymczasowe sprawozdania z prac ratowniczo-badawczych na terenie Nowej Huty w latach 1950—1952.— ZOW, 1953, z. 3; L. Gajewski. Sprawozdanie z badań terenowych w Igołomi za rok 1956.— Sprawozdania archeologiczne, t. V, 1959, стор. 43, табл. II, 7—8.

³² М. Ю. Смішко, І. К. Свешніков. Могильник III—IV ст. н. е. у с. Дитинич Ровенської області.— МДАПВ, вип. 3. К., 1961, стор. 89—113; Ю. В. Кухаренко. Вольняская группа полей погребений и проблема так называемой готско-гепидской культуры.— КСИА АН СССР, вып. 121. М., 1970, стор. 57—58.

³³ МИА, № 70. М.—Л., 1959; № 160. М.—Л., 1969; П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966; Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура.— САИ, вып. Д1—19. М., 1964; Е. В. Максимов. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. К., 1972; М. Ю. Смішко. Східнослов'янські племена на території західноукраїнських земель у першій половині I тис. н. е.— Торжество історичної справедливості. Львів, 1968, стор. 14—27.

³⁴ МИА, № 70. М.—Л., 1959; № 82. М., 1960; № 116. М., 1964; № 139. М., 1967; № 160. М.—Л., 1969; П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена. М., 1953; його ж. Финно-угры, балты и славяне...; Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья...; М. Ю. Смішко. Карпатські кургани першої половини I тис. н. е. К., 1960; І. С. Винокур. Старожитності Східної Волині першої половини I тис. н. е.— Праці комплексної експедиції Чернівецького держуніверситету, т. VIII, серія археологічна, вип. 1. Чернівці, 1960; Э. А. Рікман. Памятник эпохи великого переселения народов. Кишинев, 1967; В. Д. Баран. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черелин. К., 1961.

³⁵ В. В. Кропоткін. Клады римских монет на территории СССР.— САИ, вып. Г—4. М., 1961; його ж. Экономические связи Восточной Европы в I тыс. н. э. М., 1967; його ж. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э.— V в. н. э.).— САИ, вып. Д1—27. М., 1970.

³⁶ А. К. Амброз. Фибулы Европейской части СССР.— САИ, вып. Д1—30. М., 1966.

пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. на території Європейської частини СРСР і здійснені лабораторією Інституту археології АН СРСР³⁷, то можна зробити висновок, що в післявоєнні роки ведеться велика цілеспрямована робота по підготовці джерел, необхідних для теоретичних узагальнень. Координується вона Інститутом археології АН СРСР під керівництвом Б. О. Рибаківа, з ініціативи якого проведені і дві наради, присвячені питанням дослідження черняхівської культури (Київ, 1957; Львів, 1967)³⁸.

Таким чином, черняхівська культура вивчається уже понад 70 років. Протягом цього часу піднято багато питань, що стосуються території поширення культури, хронології, характеру поселень і могильників, житлового будівництва і поховального ритуалу, вивчення кераміки та інших категорій знахідок, економіки і соціальної організації та етнічної належності її носіїв, зв'язку з іншими — синхронними, більш ранніми і пізніми культурами тощо.

Проте чіткої і повної характеристики пам'яток черняхівського типу до останнього часу ми не маємо*. У вступі до збірника «Проблеми черняхівської культури», присвяченого матеріалам наради по вивченню її пам'яток, що вийшов 1970 р., говориться: «Немає повної ясності у визначенні самої черняхівської культури як археологічного цілого, погано виявлено локальні варіанти культури, недостатньо чітко аргументовано хронологічні рубежі як окремих комплексів, так і культури в цілому». І це цілком справедливо. До недавнього часу не було розкрито і саму сутність пам'яток черняхівського типу, що особливо яскраво проявилось у запереченні наявності заглиблених жител на поселеннях другої чверті I тисячоліття у межах річки Дніпра і Дністра та ліпного посуду, який нібито був витіснений гончарною керамікою. Виходячи в основному з пам'яток, розкопаних в довоєнні роки, навіть ряд радянських археологів уявляли собі, а деякі ще й зараз уявляють усі поселення черняхівського часу однотипними, з наземними житлами і сірогончарною керамікою³⁹. Однак ці погляди спростовуються новими матеріалами.

Останні дослідження показали, що пам'ятки черняхівської культури не являють собою такої одноманітної групи, позбавленої будь-яких відмінностей. Ця видимість єдності матеріальної культури населення лісостепової частини Південно-Східної Європи у другій чверті I тисячоліття н. е. створюється за рахунок не стільки внутрішніх, як зовнішніх факторів, зумовлених впливами провінціально-римської культури, характерними для всієї північної периферії Римської імперії.

Зараз у межах річки Дністра і Дніпра, а також на території Румунії і Південно-Східної Польщі відкрито поселення черняхівського типу з виключно заглибленими житлами. Тут, крім гончарної кераміки, що у другій чверті I тисячоліття н. е. для великої частини Європи є власне ознакою епохи, виявлено у значній кількості і своєрідний ліпний посуд, вивчення якого кидає нове світло на характер черняхівської культури в цілому і дає можливість по-новому підійти до розв'язання питання про її етнічну належність.

³⁷ Г. А. Вознесенская. Обработка железа у племен черняховской культуры.— КСИА АН СССР, вып. 121. М., 1970, стор. 34—38; Е. Н. Черных, Т. Б. Барцева. Спектроаналитические исследования цветного металла черняховской культуры.— КСИА АН СССР, вып. 121. М., 1970, стор. 95—103; С. П. Бурлацкая, Т. Б. Нечаева, Г. П. Петров. Археомангнитное датирование керамических изделий.— Доклады и сообщения археологов СССР. М., 1966, стор. 252.

³⁸ Л. А. Голубева. Совещание, посвященное проблеме черняховской культуры и ее роли в ранней истории славян.— СА. М., 1957, № 5, стор. 274—277; Проблемы изучения черняховской культуры.— КСИА АН СССР, вып. 121. М., 1970.

* 1971 р. Е. О. Симонович захистив докторську дисертацію, присвячену пам'яткам черняхівської культури Подніпров'я. Див. Автореферат: Э. А. Симонович. Племена Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. М., 1971.

³⁹ М. И. Артамонов. Вопросы расселения восточных славян и советская археология.— Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, стор. 47.

Найбільш істотні розходження у поглядах дослідників, як і раніше, виявились у питанні історичної інтерпретації черняхівської культури, зокрема визначення її етнічної належності та пов'язаних з цим питань хронології й території поширення.

До 50-х років у радянській історіографії домінуючою залишалася слов'янська концепція Хвойки. Підтримана О. О. Спідним і розвинута в дослідженнях Б. О. Рибакова, П. М. Третякова, М. І. Артамонова та М. Ю. Смішка, вона була беззастережно сприйнята Є. В. Махно, А. Т. Сміленко, Е. О. Симоновичем та іншими археологами і увійшла в такі узагальнюючі праці, як «Нариси стародавньої історії Української РСР» і «Очерки истории СССР»⁴⁰. Якийсь час слов'янськими вважалися не тільки усі пам'ятки черняхівської і зарубинецької культур, а й липицької на верхньому Дністрі. Окремі дослідники, крім липицьких пам'яток, до черняхівської культури відносили карпатські кургани, синхронні їй пам'ятки всієї Південної Польщі і Сілезії, а також Словаччини.

Таке розширене трактування черняхівської культури в середині 60-х років породило нову концепцію про її багатоетнічність⁴¹. П. М. Третяков, обгрунтовуючи згадану концепцію, пише, що черняхівські старожитності охоплювали «ввесь простір України», за винятком її північних лісних областей, поширювались в Польщу, Словаччину, Угорщину, Румунію. Вони, на його думку, не могли «...належати якійсь одній етнічній групі, а об'єднували багатоетнічне населення східної й північної периферії римських володінь»⁴².

Детальне вивчення археологічного матеріалу пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. півдня Східної Європи показало, що вони піддаються як територіальному, так і хронологічному членуванню. В межах згаданої території виділяються певні етнографічні області, матеріальна культура яких має специфічні риси.

Львівські археологи довели, що липицькі пам'ятки і карпатські кургани треба розглядати як окремі культури⁴³. Липицька культура не тільки відрізняється від пам'яток черняхівського типу за характером матеріалу, а й належить до більш раннього періоду. В окрему етнокультурну групу виділяються пам'ятки типу Дитинич — Трішина на Волині, які визначають до певної міри характер всієї волинської групи полів поховань⁴⁴. А. Т. Сміленко слушно виділила з черняхівської культури синхронні їй пам'ятки Нижнього Подніпров'я⁴⁵. Немає сумніву, що пам'ятки другої чверті I тисячоліття н. е. Південно-Західної Польщі і

⁴⁰ А. А. Спицын. Поля погребальных урн.— СА, X. М., 1948, стор. 69; Б. А. Рыбаков. Ремесло Древней Руси. М., 1948, стор. 43 і наст.; його ж. Анты и Киевская Русь.— ВДИ, № 1. М., 1939; П. Н. Третяков. Восточнославянские племена. М., 1943, стор. 158—172; М. И. Артамонов. К вопросу об этногенезе в советской археологии.— КСИИМК, вып. 39. М., 1949, стор. 14—16; М. Ю. Смішко. Доба полів поховань в західних областях УРСР.— Археологія, т. II. К., 1948, стор. 98—130; Є. В. Махно. Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу.— Археологія, т. IV. К., 1950, стор. 56—57; Е. А. Симонович. Про культуру полів поховань на Поділлі (у зв'язку з розкопками в Луці-Врублевецькій).— Археологія, т. V. К., 1951, стор. 105—115; Нариси стародавньої історії УРСР. К., 1957, стор. 322—355; Очерки истории СССР, т. II. М., 1958, стор. 63—82.

⁴¹ П. Н. Третяков. Некоторые итоги изучения восточнославянских древностей.— КСИА АН СССР, вып. 118. М., 1969, стор. 23—24; його ж. У истоков древнерусской народности. Л., 1970, стор. 43—52.

⁴² П. Н. Третяков. Некоторые итоги изучения восточнославянских древностей, стор. 23—24.

⁴³ М. Ю. Смішко. Східнослов'янські племена на території західноукраїнських земель..., стор. 17—18; його ж. Карпатські кургани першої половини I тис. н. е. К., 1960.

⁴⁴ М. Ю. Смішко, І. К. Свешніков. Могили III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі..., стор. 89—113; Ю. В. Кухаренко. Волинская группа полей погребений..., стор. 57—58.

⁴⁵ А. Т. Сміленко. Південна межа черняхівської культури на Дніпрі (за матеріалами розкопок останніх років).— Археологія, т. XI. К., 1957, стор. 3—137.

Словаччини, крім того, що вони синхронні черняхівській культурі і насичені такими елементами провінціально-римської культури, як «сіра» гончарна кераміка та металеві вироби, характерні для всієї північної периферії Римської імперії, не мають з нею нічого спільного⁴⁶.

Виділення згаданих областей з території поширення черняхівської культури не знімає питання про її поліетнічність. При сучасному стані досліджень немає даних для заперечення наявності в черняхівському масиві, поряд із слов'янськими, елементів культури скіфо-сарматських і фракійських племен. Але їх вдається локалізувати в певних територіальних межах Дніпровського Лівобережжя і межиріччя Нижнього Дністра і Дунаю⁴⁷, що звужує коло компонентів на основній території формування черняхівської культури у межиріччі Дніпра, Дністра і Верхньої Вісли.

Виявлення на Волині групи пам'яток типу Дитинич — Трішина, пов'язаних з германськими племенами гото-гепідів, підірвало концепцію готської належності черняхівської культури. Їх цілковита відмінність від пам'яток черняхівського типу, незважаючи на синхронність обох культур, простежувана, зокрема, у ліпній кераміці і якоюсь мірою у поховальному ритуалі та житловому будівництві, свідчить про те, що це дві різні етнокультурні групи⁴⁸. Готи принесли на Волинь своєрідну культуру і лише просуваючись далі на південь, у Північне Причорномор'я, вступили в контакт з черняхівськими племенами, що створило ситуацію, за якої відбувалося взаємопроникнення елементів обох культур, зокрема в районах їх стику. Це засвідчено матеріалами таких могильників, як Журівка, Компаніїці, Касонове, Рижівка та інші, розташованих, в основному, у межиріччі Дніпра і Південного Бугу. Таким чином, «готській теорії», яка завжди ставилася під сумнів майже всіма археологами, що безпосередньо займалися дослідженням черняхівських пам'яток, завдано непоправного удару. Штучність цієї концепції останнім часом ґрунтовно доведена М. Ю. Смішкою⁴⁹.

Крім того, у світлі досліджень останніх років стало ясно, що кількість пам'яток черняхівської культури (понад 2 тис.), територія їх поширення, що тягнеться від Північного Дінця до Верхньої Вісли, і час виникнення ніякою мірою не відповідають тим історичним даним про готів, які наводять Йордан та інші античні автори.

Зараз уже відомо, що готи були не творцями, а споживачами культурних надбань населення Східної Європи. Тому викликає здивування позиція Й. Вернера, який ще й сьогодні ставить знак рівності між черняхівською культурою і готами⁵⁰, хоч пам'ятки останніх уже чітко визначені археологами.

Вони своєрідні, аналогічні старожитностям Нижнього Повіслення і становлять на нашій території неведичку групу, відому під назвою типу Дитинич — Трішина. На основі археологічних даних останнім часом критика «готської теорії» зайняла належне місце і на сторінках історич-

⁴⁶ W. Chmielewski, K. Jażdżewski, J. Kostrzewski. Pradzieje Polski. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1965, стр. 272—292; M. Schmidlova. Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südslowakej.— SA, XVII—2. Bratislava, 1969, стр. 403—491; V. Budinsky-Krička. Sidlisko z doby římskej a začiatkov stahovania narodov v Prešove.— SA, XI-1, 1963, стр. 5—15; T. Kolnik. Popelnicove pohrebisko z mladšej doby římskej a počiatku doby stahovania narodov v Očkove przi Pest'anoch.— SA, W-2, 1956, стр. 233—300.

⁴⁷ Т. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья, стр. 152—172.

⁴⁸ М. Ю. Смішко. Східно-слов'янські племена на території західно-українських земель..., стр. 24—25; В. Д. Баран. Етнокультурні процеси у межиріччі Дніпра і Вісли в I половині I тис. н. е. у світлі археологічних досліджень.— УІЖ, № 10. К., 1970, стр. 44—52.

⁴⁹ М. Ю. Смішко. Відносно концепції про германську належність культури полів поховань..., стр. 50—55.

⁵⁰ Й. Вернер. К происхождению и распространению антов и склавен.— СА, № 4. М., 1972, стр. 102—114.

них праць⁵¹. З другого боку, членування пам'яток другої чверті I тисячоліття н. е., що раніше зараховувались дослідниками до черняхівської культури, та виділення областей, де домінуючими в цій культурі були неслов'янські (скіфо-сарматські і фракійські) елементи, дало можливість окреслити той район, в межах якого археологічні пошуки слов'ян могли бути найбільш перспективними. Ним виявилась територія у межах річки Дніпра — Дністра і Верхньої Вісли.

Дослідженнями, проведеними нами в 50—60-х роках у Верхньому Подністров'ї і верхів'ях Західного Бугу, виявлено групу поселень черняхівського типу з заглибленими житлами і ліпним посудом, які типологічно можна пов'язати із слов'янськими пам'ятками VI—VII ст.⁵² Окремі аналогічні поселення були досліджені Е. О. Симоновичем і А. Т. Сміленко в Подніпр'ї⁵³. Успішному виділенню їх серед інших черняхівських старожитностей, з одного боку, сприяло широке вивчення ранньослов'янських пам'яток VI—VII ст. і, з другого, з'ясування ролі зв'язків, які склались у населення культури полів поховань з причорноморськими та придунайськими римськими провінціями, без чого специфіка цих пам'яток була б незрозумілою.

Матеріали, відомі тепер з пам'яток другої і третьої чверті I тисячоліття н. е. у Верхньому Подністров'ї і Західній Волині, є надійною основою для проведення їх порівняльного вивчення та визначення місця серед інших синхронних, а також більш ранніх і більш пізніх старожитностей лісостепової частини Східної Європи. На підставі здобутих даних можливе з'ясування етнокультурних процесів та створення історичної характеристики населення, що було носієм цих пам'яток.

В. Д. БАРАН

**Памятники черняховского типа
на территории Западной Волины
и Верхнего Поднестровья
(История изучения)**

Резюме

Многолетние исследования памятников черняховского типа показали, что в разных регионах их распространения они имеют определенные черты. На территории Верхнего Поднестровья и Западной Волины нами выделена группа памятников черняховского типа с углубленными жилищами и характерной лепной керамикой, которые типологически связываются со славянскими древностями VI—VII вв. Их изучение подтвердило участие славян в формировании черняховской культуры.

⁵¹ H. Łowmiański. Początki Polski, t. II. Warszawa, 1964, стор. 223—228.

⁵² В. Д. Баран. Раннеславянские памятники на Западном Буге.—СА, XIII-2, 1965, стор. 363—370; його ж. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхнего Поднестровья и Западной Волины.—АР. XX-5. Прага, 1968, стор. 283—288; його ж. О соотношении культур римского и раннесредневекового времени на территории Северного Прикарпатья и Юго-Западной Волины.—I. Międzynarodowy kongres archeologii i słowiańskiej, t. II. Warszawa, 1969, стор. 238—248; його ж. Деякі підсумки дослідження поселень черняхівського типу у Верхів'ях Дністра і Західного Бугу.—Слов'яноруські старожитності. К., 1969, стор. 35—45; його ж. Етнокультурні процеси у межах річки Дніпра і Вісли в першій половині I тис. н. е. у світлі археологічних досліджень.—УІЖ, № 10. К., 1970, стор. 44—52.

⁵³ Э. А. Симонович. Об единстве и различиях памятников черняховской культуры.—СА, XXIX—XXX. М., 1959, стор. 86; його ж. Работы на черняховских памятниках в Приднепровье.—КСИА АН СССР, вып. 94. М., 1963, стор. 80—82; його ж. Племена Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. стор. 12—17.